

УДК 347.99

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.5>

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВІДСТУПУ СУДАМИ НИЖЧИХ ІНСТАНЦІЙ ВІД ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ)

Слуцька Тетяна Іванівна,

orcid.org/0009-0000-9094-7246

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
старший науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Гусар Ольга Анатоліївна,

orcid.org/0000-0002-0005-7360

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний аналіз нормативного регулювання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України) та можливості відступу від них судами нижчих інстанцій. Досліджено еволюцію законодавчих підходів до цього питання в контексті судової реформи та трансформації механізмів забезпечення єдності судової практики. Проаналізовано зміни законодавства у період 2015–2017 років, а також сучасну модель правового регулювання, відповідно до якої повноваження щодо відступу від висновку про застосування норми права у подібних відносинах сконцентровано виключно в межах Верховного Суду. Висвітлено роль Великої Палати, об'єднаних палат та палат Верховного Суду як єдиних суб'єктів, наділених правом долати існуючі прецеденти через процедуру самовідступу.

Обґрунтовано, що відсутність у судів першої та апеляційної інстанцій процесуальних повноважень на відступ від правових висновків Верховного Суду не виключає необхідності оцінки актуальності, релевантності та застосовності таких висновків до конкретних правовідносин. У статті запропоновано авторську систематизацію чотирьох ключових критеріїв, за якими суддя має оцінювати можливість застосування висновку: зміна нормативної основи, рішення Конституційного Суду України щодо неконституційності відповідних норм, відсутність подібності фактичних обставин справи та наявність декількох взаємодоповнювальних позицій. Акцентовано увагу на необхідності розмежування понять «відступ від правового висновку» та «оцінка релевантності його застосування».

Зроблено висновок, що забезпечення єдності судової практики має ґрунтуватися не лише на обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а й на їх змістовному та обґрунтованому застосуванні судами з урахуванням принципу правової визначеності, верховенства права та недопустимості надмірного формалізму у правозастосуванні. Такий підхід дозволяє забезпечити розумний баланс між передбачуваністю правосуддя та необхідністю індивідуалізації судового рішення.

Ключові слова: Верховний Суд, Верховний Суд України, правовий висновок, правова позиція, єдність судової практики, правова визначеність, відступ від правового висновку, релевантність судової практики, процесуальне законодавство.

Slutska Tetiana, Husar Olha. On the Possibility for Lower Courts to Depart from the Legal Conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine)

The article provides a comprehensive analysis of the regulatory framework governing the binding nature of the legal conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine) and the possibility for lower courts to depart from them. The evolution of legislative approaches to this issue is examined in the context of judicial reform and the transformation of mechanisms aimed at ensuring the uniformity of judicial practice. The authors analyze legislative amendments introduced during the period from 2015 to 2017, as well as the current model of legal regulation, according to which the authority to depart from a conclusion regarding the application of a rule of law in similar legal relations is vested exclusively in the Supreme Court. The article highlights the role of the Grand Chamber, the Joint Chambers, and the Chambers of the Supreme Court as the sole entities authorized to overrule existing precedents through the self-departure procedure, emphasizing the quasi-regulatory nature of such conclusions.

It is substantiated that the absence of procedural powers vested in courts of first and appellate instance to depart from the legal conclusions of the Supreme Court does not preclude the necessity of assessing the relevance, applicability, and continued validity of such conclusions in relation to specific legal relations. The article proposes an author's systematization of four key criteria for a judge to evaluate the possibility of applying a conclusion: changes in the statutory framework, rulings of the Constitutional Court of Ukraine on the unconstitutionality of relevant norms, the absence of similarity in the factual circumstances of the case, and the presence of several complementary positions. Particular attention is paid to the need to distinguish between the concepts of "departure from a legal conclusion" and "assessment of the relevance of its application."

The article concludes that ensuring the uniformity of judicial practice should be based not only on the binding nature of the legal conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine), but also on their substantive and well-reasoned application by courts, taking into account the principles of legal certainty, the rule of law, and the inadmissibility of excessive formalism in law enforcement. Such an approach ensures a reasonable balance between the predictability of justice and the necessity for the individualization of the judicial decision.

Key words: Supreme Court, Supreme Court of Ukraine, legal conclusion, legal position, uniformity of judicial practice, legal certainty, departure from a legal conclusion, relevance of judicial practice, procedural legislation.

Однією з ключових умов забезпечення єдності судової практики та реалізації принципу правової визначеності є належне застосування судами правових висновків Верховного Суду. В умовах реформування судової системи та розвитку механізмів забезпечення єдності правозастосування особливого значення набувають питання правової природи таких висновків, меж їх обов'язковості, а також можливості відступу від них.

Зазначена проблематика має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення, оскільки безпосередньо пов'язана із забезпеченням передбачуваності судової практики, однакового застосування норм права у подібних правовідносинах та дотриманням принципу верховенства права. Водночас у правозастосовній діяльності й надалі виникають дискусії щодо меж обов'язковості правових висновків Верховного Суду для судів першої та апеляційної інстанцій, а також щодо

наявності у таких судів права відступати від відповідних висновків.

Актуальність дослідження посилюється також тим, що підходи законодавця до нормативного регулювання цього питання у різні періоди розвитку судового законодавства України зазнавали суттєвих змін. Зокрема, окремі редакції законодавства прямо передбачали можливість відступу судів від правових висновків Верховного Суду України, тоді як чинна модель правового регулювання концентрує відповідні повноваження виключно в межах Верховного Суду.

Питання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а також можливості відступу від них неодноразово ставали предметом досліджень. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлювалися у працях О. Шило, Н. Глинської, М. Шумило, Д. Гудими, В. Крата, О. Берназюка, Д. Луспеника, В. Уркевича, Ю. Черняк,

О. Стародуба, Я. Романюка та інших учених.

Метою цієї статті є комплексне дослідження нормативного регулювання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), аналіз еволюції законодавчих підходів до можливості відступу від них, а також визначення особливостей застосування судами правових висновків Верховного Суду у сучасній правозастосовній практиці.

Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року до початку 2015 року не містив норм щодо можливості відступу від правових позицій Верховного Суду України [1].

Після набрання чинності Законом України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд», яким, серед іншого, було запроваджено можливість перегляду Верховним Судом України судових рішень вищих спеціалізованих судів із підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального та процесуального права, що спричинило ухвалення протилежних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах, редакція статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року зазнала суттєвих змін.

Зокрема, частини 4 і 5 цієї статті було викладено у такій редакції: «4. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду України, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. 5. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду України, враховуються іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів» [2].

Слід звернути увагу, що зазначеним Законом відповідних змін зазнало також процесуальне законодавство. Зокрема, норми, які регламентували питання, що

вирішуються судом під час ухвалення судового рішення, а також положення щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду України, було доповнено положеннями про право суду відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, за умови одночасного наведення відповідних мотивів (ч. 4 ст. 82 і ч. 1 ст. 111-28 ГПК [3], ч. 2 ст. 214 і ч. 1 ст. 360-7 ЦПК [4], ч. 2 ст. 161 і ч. 1 ст. 244-2 КАС [5], ч. 6 ст. 368 і ч. 1 ст. 458 КПК [6]).

2 червня 2016 року Верховною Радою України було прийнято нову редакцію Закону України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII), якою, серед іншого, передбачалося створення нового Верховного Суду, а також припинення діяльності Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів -Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду України та Вищого адміністративного суду України [7]. При цьому у положеннях щодо обов'язковості судових рішень було збережено право суду відступити від правової позиції, викладеної Верховним Судом, за умови одночасного наведення відповідних мотивів (ч. 6 ст. 13 цього Закону).

Отже, у період 2015-2017 років законодавець прямо допускав можливість відступу суду від правової позиції Верховного Суду України за умови належного мотивування такого рішення. Водночас подальший розвиток судової реформи суттєво змінив підхід до нормативного регулювання цього питання.

Так, Законом України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» було внесено низку змін, зокрема:

а) частину 6 статті 13 Закону № 1402-VIII викладено у новій редакції, яка вже не передбачала можливості відступу від правових позицій Верховного Суду;

б) із процесуальних кодексів виключено положення щодо можливості від-

ступу суду від правової позиції Верховного Суду;

в) у процесуальних кодексах передбачено підстави та порядок відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у раніше ухваленому рішенні Верховного Суду, виключно в межах суду касаційної інстанції (статті 302 – 303 ГПК, статті 403 – 404 ЦПК, статті 346 – 347 КАС, статті 434-1 – 434-2 КПК);

г) перехідні положення процесуальних кодексів було доповнено нормами, відповідно до яких у разі, якщо колегія суддів або палата (об'єднана палата) касаційного суду вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України, справа передається на розгляд Великої Палати Верховного Суду [8].

Таким чином, починаючи з кінця 2017 року, законодавець фактично відмовився від моделі, за якої суди першої та апеляційної інстанцій могли самостійно відступати від правових позицій Верховного Суду (Верховного Суду України). Натомість право на відступ від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах було сконцентровано виключно в межах Верховного Суду на підставах та у порядку, визначених процесуальним законодавством.

Водночас у науці кримінального процесу такий підхід законодавця не є безспірним. Зокрема, серед напрямів удосконалення нормативного регулювання рівня обов'язковості правових позицій Верховного Суду та процедури відступу від них окремими науковцями пропонується передбачити в законі повноваження судів нижчих інстанцій щодо здійснення вмотивованого відступу від правової позиції Верховного Суду та встановлення нормативних стандартів для здійснення такого відступу [9, с. 308].

Відтак станом на сьогодні відсутні норми як у профільному законі, так і в процесуальних кодексах, які б прямо передбачали можливість відступу судами першої чи апеляційної інстанцій від правових позицій (висновків щодо застосування норми права у подібних пра-

вовідносинах), викладених у раніше ухвалених рішеннях Верховного Суду чи Верховного Суду України. Відповідними повноваженнями на підставах та в порядку, визначених процесуальним законодавством, наділений виключно Верховний Суд (колегії суддів, судові палати, об'єднані палати та Велика Палата Верховного Суду). Такий підхід кореспондує і з висловленою у науковій літературі позицією щодо квазіпрецедентного характеру правових висновків Верховного Суду. Так, М. Шумило зазначає, що такі правові висновки мають подвійне значення: з одного боку – характеризується обов'язковістю для судів нижчої інстанції, аз іншого – здатністю до квазірегулювання суспільних відносин. На думку вченого, у випадку, якщо Верховний Суд вже здійснив квазірегулювання, то воно стає як для Верховного Суду, так і для місцевих та апеляційних судів імперативом (квазіджерелом). Його подолання можливе тільки через самовідступ, чи палатою, чи об'єднаною палатою, чи Великою Палатою Верховного Суду [10].

У свою чергу, повертаючись до предмета цього дослідження, слід зазначити, що суди першої та апеляційної інстанції, вирішуючи питання щодо застосування тієї чи іншої правової позиції (висновку) Верховного Суду (Верховного Суду України), повинні враховувати низку обставин, які впливають не на можливість «відступу» від такого висновку, а на оцінку його актуальності, релевантності та застосовності до конкретної справи.

По-перше, значення має нормативне регулювання, яке діяло на момент ухвалення рішення Верховним Судом (Верховним Судом України), а також законодавство, чинне на момент ухвалення рішення судом першої чи апеляційної інстанції. Іншими словами, суд має перевірити, чи зберігає відповідний правовий висновок свою актуальність з огляду начинне нормативне регулювання. У разі істотної зміни законодавства після формування відповідної правової позиції питання полягає не у відступі від такого висновку, а у з'ясуванні меж його застосовності в умовах зміненого нормативного регулювання.

По-друге, суд має враховувати наявність чи відсутність рішення Конституційного Суду України, ухваленого з урахуванням положень частини другої статті 152 Конституції України. Якщо закон, інший правовий акт або їх окремі положення, на яких ґрунтувався відповідний висновок Верховного Суду, визнано неконституційним, це впливає на оцінку актуальності та подальшої застосовності такого висновку судами нижчих інстанцій, оскільки правовий висновок не може застосовуватися ізольовано від нормативної основи, на якій він був сформований.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція О.П. Стародуба та А.Р. Курбанової, які, аналізуючи питання відступу від висновків Верховного Суду в межах самого суду, зазначали, що у подібних випадках мова йде радше про необхідність творення нової правової позиції Верховним Судом щодо застосування іншої норми права, ніж про відступ ним від попередньої [11; 12, с. 512]. Аналогічну за змістом позицію в частині втрати обов'язковості висновку під впливом змін у правовому регулюванні подібних правовідносин висловлює й О. Наумова [13, с. 365]. Поділяючи наведені наукові погляди, вважаємо, що у випадку втрати чинності чи іншої істотної зміни або визнання неконституційною нормативної основи, на якій сформовано відповідний висновок Верховного Суду, йдеться не про «відступ» від нього судом нижчої інстанції, а про оцінку можливості його подальшого застосування у конкретних правовідносинах.

По-третє, істотне значення має подібність або відмінність фактичних обставин справи. Саме на цьому етапі суд має з'ясувати, чи є правовідносини у справі, яку він розглядає, дійсно подібними до тих, у межах яких Верховним Судом було сформовано відповідний висновок. Формальна належність справ до однієї категорії не завжди свідчить про тотожність правовідносин або автоматичну застосовність раніше сформованої правової позиції.

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція Консультативної ради європейських судів, викладена у Висновку № 20 «Про роль судів у забезпеченні

єдності застосування закону». Зокрема, у пункті 38 зазначено, що можуть виникати ситуації, коли справа формально належить до категорії справ, щодо яких уже існує раніше ухвалене судове рішення, але більш детальний та критичний аналіз свідчить, що таке рішення не є релевантним прецедентом. Водночас застосування різних підходів до вирішення різних спорів не може вважатися конфліктом у судовій практиці, якщо це виправдано відмінностями у відповідній фактичній ситуації [14, с. 14–15].

У зв'язку з цим для недопущення судових помилок судам слід аналізувати не лише окремих правовий висновок Верховного Суду (Верховного Суду України), сформульований у постанові, а й зміст відповідного судового рішення в цілому. Такий аналіз має охоплювати фактичні обставини справи, правову проблему, яка вирішувалася судом касаційної інстанції, мотиви та аргументацію суду, доводи сторін, а також процесуальний рух справи. Особливого значення наведений підхід набуває у випадках ухвалення постанов судовою палатою, об'єднаною палатою або Великою Палатою Верховного Суду, оскільки в такому разі слід враховувати також зміст ухвали про передачу справи на розгляді відповідної палати та питання, які були поставлені на вирішення суду касаційної інстанції.

По-четверте, у правозастосовній практиці можуть існувати декілька правових позицій Верховного Суду, які не виключають і не заперечують одна одну, а мають взаємодоповнювальний характер. У такому разі суд має оцінити, яка саме правова позиція є найбільш релевантною для вирішення конкретної справи, з урахуванням предмета спору, змісту правовідносин, фактичних обставин та нормативного регулювання.

Ілюстративним прикладом у цьому контексті є практика Верховного Суду щодо призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та за сукупністю вироків. Неодноразовий розгляд зазначеного питання Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду, зумовив формування низки правових висновків щодо застосування відповідних норм матеріального права. При цьому

такі висновки не мають взаємовиключного характеру та спрямовані на конкретизацію особливостей застосування норм права залежно від фактичних обставин.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що підходи законодавця до визначення обов'язковості правових позицій (висновків) Верховного Суду зазнали суттєвої трансформації. Якщо у 2015–2017 роках процесуальне законодавство допускало можливість відступу судами нижчих інстанцій від правових позицій Верховного Суду України за умови належного мотивування, то після судової реформи 2017 року відповідні повноваження були фактично зосереджені виключно в межах Верховного Суду.

Водночас відсутність у судів першої та апеляційної інстанцій повноважень на відступ від правових висновків не означає їх механічного чи формального застосування. Суд повинен оцінювати актуальність, релевантність та застосовність відповідного висновку з урахуванням чинного нормативного регу-

лювання, рішень Конституційного Суду України та фактичних обставин конкретної справи.

У цьому аспекті особливого значення набуває необхідність розмежування понять «відступ від правового висновку» та «оцінка релевантності його застосування». Незастосування судами нижчих інстанцій окремого висновку Верховного Суду у зв'язку зі зміною нормативного регулювання, визнанням відповідних положень неконституційними або відмінністю фактичних обставин справи не може автоматично розглядатися як відступ від правової позиції Верховного Суду.

Таким чином, забезпечення єдності судової практики має ґрунтуватися не лише на формальній обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а й на їх змістовному та обґрунтованому застосуванні з урахуванням принципу правової визначеності та завдань справедливого судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI : редакція станом на 27.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed201503286#Text> (дата звернення: 19.05.2026).
2. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII : редакція станом на 28.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19/ed20150328#n889> (дата звернення: 19.05.2026).
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : редакція станом на 28.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20150328#n1108> (дата звернення: 19.05.2026).
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : редакція станом на 28.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20150328#n2392> (дата звернення: 19.05.2026).
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV : редакція станом на 28.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20150328#Text> (дата звернення: 19.05.2026).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : редакція станом на 28.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20150328#n3714> (дата звернення: 19.05.2026).
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : редакція станом на 02.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602#Text> (дата звернення: 19.05.2026).
8. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII : редакція станом на 03.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19/ed20171003#n248> (дата звернення: 19.05.2026).

9. Шило О.Г., Глинська Н.В. Проблеми правового регулювання відступу від правової позиції Верховного Суду (в контексті застосування кримінального процесуального законодавства). *Вісник Національної академії правових наук*. 2022. Т. 29, № 2. С. 292–312. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-2-292>

10. Шумило М. Квazірегуляторна роль правових висновків Верховного Суду (на прикладі справи про відшкодування моральної шкоди у сімейному спорі). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 79–86. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.79-86>

11. Стародуб О. Відступ від висновків Верховного Суду. Окремі аспекти практичного застосування статті 346 Кодексу адміністративного судочинства України (мультимедійна презентація). Судова влада України : вебсайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_vidstup_visn_VS_st_346.pdf (дата звернення: 19.05.2026)

12. Курбанова А.Р. Підстави відступу Верховного Суду від існуючої правової позиції: практичні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 508–512. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/123>

13. Наумова О.С. Правовий висновок Верховного Суду: генеза поняття, особливості застосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 6, ч. 1. С. 362–367. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.63>

14. Висновок Консультативної ради європейських судів № 20 (2017) «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону» : проєкт перекладу. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_20.pdf (дата звернення: 19.05.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 21.05.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)